

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἄνάτυπο

ἀπὸ τὰ «Θησαυρίσματα», τ. 26 (1996), σσ. 7 - 24

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ στήν Κρήτη κατά τήν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας, ἰδιαίτερα μάλιστα κατά τήν τελευταία της φάση, εἶναι γνωστή και ὑπάρχουν πλῆθος μελέτες πού ἀφοροῦν κρητικές μονές τῆς βενετικῆς περιόδου. Ἀντίθετα, δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τὰ μοναστήρια τῆς βυζαντινῆς περιόδου τῆς μεγαλονήσου, πρᾶγμα βέβαια ὄχι ἀνεξήγητο, δεδομένης τῆς σπανιότητος και τῆς σιωπῆς τῶν πηγῶν γιὰ τὰ βυζαντινὰ πράγματα τῆς Κρήτης. Στὴ σύντομη αὐτὴ μελέτη γίνεται προσπάθεια νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλες οἱ ὑπάρχουσες μνεῖες κρητικῶν μονῶν κατά τὰ βυζαντινὰ χρόνια και οἱ πληροφορίες οἱ σχετικές μὲ αὐτές, ὡς μιὰ μικρὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ μοναχισμοῦ στὸ νησί.

Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία τῆς Κρήτης εἶναι, ὅπως εἶπαμε, μιὰ περίοδος σχετικὰ σκοτεινὴ, ἀλλὰ γιὰ τήν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς ἴδιας περιόδου ἔχουμε κάπως περισσότερες πληροφορίες ἀπ' ὅσες γιὰ τήν πολιτικὴ της ἱστορία. Δυστυχῶς δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο και γιὰ τίς πληροφορίες πού ἀφοροῦν τὰ μοναστήρια και γενικότερα τὸ μοναχικὸ βίο. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι και ὁ μοναχισμὸς θὰ εἶχε στήν Κρήτη ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη μὲ τοὺς ἄλλους τομεῖς τοῦ θρησκευτικοῦ βίου στὴ μακραίωνη βυζαντινὴ περίοδο, ἀλλὰ οἱ σχετικές ἀναφορὲς στὶς πηγές εἶναι ἐλάχιστες, ἀποσπασματικές και ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔμμεσες, πρᾶγμα πού, ὅπως εἶναι φυσικὸ, δὲν συντελεῖ στὴ διαμόρφωση μιᾶς γενικότερης εἰκόνας γιὰ τὸ ζήτημα. Παρακάτω παρατίθενται ὅσες πληροφορίες εἶναι γνωστὲς γιὰ ὑπαρξὴ μονῶν στήν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὸ 1210 περίπου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τίς παλαιότερες.

1-2. Παλαιὰ και Ἀρσίλλι

Ἡ παλαιότερη μνεῖα πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας γιὰ μονές στήν Κρήτη ἀνάγεται στὸ ἔτος 668 και ἀφορᾷ δύο μοναστήρια, ὀνόματι *Παλαιὰ και Ἀρσίλλι*. Ἡ μνεῖα βρίσκεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Βιταλιανοῦ ἀπευθυνόμενη στὸν ἀρχιεπίσκοπο Κρήτης Παῦλο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζητεῖται νὰ ἐπιστρέψει τὰ ἐν λόγῳ μοναστήρια στὴ δικαιοδοσίᾳ τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπρας, ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ εἶχε ἀφαιρέσει¹. Ὁ ἴδιος αὐτὸς ἀρχιεπίσκοπος Παῦλος και ἡ Σύνοδος τῆς Κρή-

1. P. Jaffé - G. Wattenbach, *Regesta Pontificorum Romanorum*, I, Λιψία 1885, ἀρ. 2092.

της είχαν προηγουμένως καθαιρέσει τὸν ἐπίσκοπο Λάππας Ἰωάννη, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ πάπας εἶχε στείλει ἄλλη ἐπιστολὴ στὸν ἀρχιεπίσκοπο διατάσσοντας τον νὰ τὸν ἐπαναφέρει στὸν θρόνο του¹.

Γιὰ τὴ μονὴ τὴν ὀνομαζόμενη Ἀρσίλλι δὲν ἔχουμε τὴν παραμικρὴ πληροφορία, οὔτε καμία ἐνδειξὴ γιὰ τὸ πού μπορεῖ νὰ βρισκόταν, ἀφοῦ ἐδῶ ἔχουμε τὴν πρώτη καὶ τὴν τελευταία μνεία της. Ὅμως γιὰ τὴν Παλαιὰ τὰ πράγματα διαφέρουν. Ἡ μονὴ αὐτὴ ταυτίζεται μετὰ τὴν μονὴ πού ἐμφανίζεται σὲ ἔγγραφα τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς Βενετοκρατίας μετὰ τὸ ὄνομα Pal(l)a καὶ πού σήμερα ὀνομάζεται Παλιανή. Σχετικὰ μετὰ τὴν ταύτιση δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὑπάρχει ὅμως ἀπλῶς ἡ ἀπορία πῶς ἓνα μοναστήρι πού βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα νοτίως τοῦ Ἡρακλείου, στὴν ἐπαρχία Τεμένους, ἀνῆκε τὸν 7ον αἰ. στὴν ἐπισκοπὴ Λάππας, δηλ. στὴ σημερινὴ Ἀργυρούπολη, στὰ ὅρια τῶν ἐπαρχιῶν Ρεθύμνου καὶ Ἀποκορώνου. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ παλαιότητα τῆς Παλιανῆς πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ σημερινὸ καθολικὸ τῆς μονῆς βρίσκεται στὴ θέση παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ὁποίας ἐνσωματώνει². Παραμένει ἄγνωστο ἂν καὶ κατὰ πόσον ἡ μονὴ συνέχισε ἀδιάσπαστα τὴ ζωὴ της σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου καὶ τῆς Ἀραβοκρατίας. Πάντως τὸ σημερινὸ καθολικὸ της χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 10ον ἢ 11ο αἰώνα, ἢ κατ' ἄλλους τὸν 13ο αἰώνα³, πράγμα πού δείχνει ἀνακαίνιση ἢ ἀνίδρυση τῆς μονῆς μετὰ τὴν Ἀραβοκρατία. Τὰ χρόνια τῆς δευτέρας βυζαντινῆς περιόδου (961-1210/11) προφανῶς ὑπῆρξαν χρόνια πολὺ μεγάλης ἀνάπτυξης τῆς μονῆς, ἡ ὁποία ἐξελίχθηκε σὲ πλουσιότερο μοναστήρι τῆς Κρήτης, ἔχοντας σὲ μετὰξὺ γίνεи μία ἀπὸ τίς αὐτοκρατορικὲς μονές πού ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη τὰ βυζαντινὰ χρόνια, δηλ. μετὰ ἀπευθείας ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (monasteria imperialia, βλ. πιδ κάτω ἀρ. 20-23).

Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὴν Παλιανὴ καὶ τὴν περιουσία της στὴ δευτέρη βυζαντινὴ περίοδο προέρχονται ἀπὸ τὸ βενετικὸ «Κατάστιχο ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τοῦ Κοινοῦ» (Catasticum ecclesiarum et monasteriorum

1. Ὁ.π., ἀρ. 2090. Ὁ πάπας ἐπενέβαινε στὰ ἐσωτερικὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ἐπειδὴ ἡ Κρήτη, μαζί μετὰ τὸ Ἰλλυρικὸ, ἀνῆκε ὡς γνωστὸν στὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία τῆς Ρώμης, μέχρι τὴν προσάρτησή της σὲ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὸν Λέοντα Γ' τὸ 732-3: βλ. Μ. Anastos, «The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople», *SBV* 9 (1957), σ. 14-31. Διοικητικὰ ὅμως τὸ Ἰλλυρικὸ καὶ ἡ Κρήτη ὑπάγονταν στὴν Κωνσταντινούπολη ἤδη ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα.

2. G. Gerola, *Βενετικά μνημεῖα τῆς Κρήτης (ἐκκλησίες)*, μετάφρ. Στ. Σπανάνης, Κρήτη 1993, σ. 181· Ν. Πλάτων, «Αἱ ξυλόστεγοι παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Κρήτης», *Πρακτικά Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Α', Ἀθήνα 1955, σ. 418, ἀρ. 8· I. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982, σ. 107-8.

3. Βλ. K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, σ. 360.

comunis) καὶ ὀφείλονται σὲ ἀπογραφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας στὴν ὁποία προέβησαν οἱ Βενετοὶ τὸν 14ο αἰ. λόγω διαμαχῶν πού εἶχαν ξεσπάσει ἀνάμεσα στὴν ἐκκλησία, στοὺς φεουδάρχες καὶ στὸ Κοινὸ¹. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀπογραφὴ αὐτὴ, στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ βενετικὴ κατάκτηση τῆς Κρήτης (tempore Grecorum, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουν τὰ βενετικὰ ἔγγραφα), δηλ. τὸν 12ο καὶ τίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., ἡ μονὴ κατεῖχε τὰ παρακάτω περιουσιακὰ στοιχεῖα: εἴκοσι πέντε χωριά, παροίκους, οἱ ὁποῖοι τὸ 1248 τῆς ἀπέδιδαν ἐτήσιο εἰσόδημα 400 ὑπέρπυρα, τρεῖς μύλους (ἑπτὰ μαζί με τοὺς ἔρημους), καλλιεργήσιμη γῆ συνολικῆς ἔκτασης 171 ζευγαριῶν, ἐτήσια παραγωγὴ σιταριοῦ πού ἔφτανε τὰ 63.000 ἢ 69.000 μουζούρια, ἐτήσια παραγωγὴ κρασιοῦ πού ἔφτανε τὰ 6.000 μίστατα, λιβάδια, κήπους, ποτιστικὰ χωράφια καὶ βοσκοτόπους σὲ ἀπροσδιόριστο ἀριθμὸ καί, τέλος, μία ἐκκλησία καὶ ἓνα σπίτι μετὰ οἰκόπεδο στὸ Χάνδακα². Ἐπιπλέον αὐτὸς ὁ κατάλογος εἶναι πιθανὸ νὰ εἶναι ἐλλιπής.

3-4. Ἁγιος Τιμόθεος καὶ Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος

Τὰ Πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου πού συνῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 787 τὰ ὑπογράφουν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ δύο ἡγούμενοι κρητικῶν μοναστηριῶν: ὁ Θεόγεις, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἀποστόλου Τιμοθέου, καὶ ὁ Πέτρος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου³. Καὶ γιὰ τίς μονές αὐτές, οἱ ὁποῖες προφανῶς δὲν ἐπέζησαν τῆς Ἀραβοκρατίας, τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι γνωστὸ, οὔτε καν ἡ γεωγραφικὴ τους θέση. Πάντως ἡ παρουσία τῶν ἡγουμένων μόνο τῶν δύο αὐτῶν μονῶν στὶς ἐργασίες τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου δὲν μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἐνδειξὴ σχετικὰ μετὰ τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ μοναστηριῶν στὴν Κρήτη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Ἀντίθετα, ἐνδεχομένως νὰ λανθάνουν καὶ ἄλλα μοναστήρια μέσα στὰ Πρακτικὰ τῆς ἴδιας αὐτῆς Συνόδου. Πραγματικά, ὅταν οἱ Κρητῆτες ἱεράρχες ὑπέγραψαν τὰ Πρακτικὰ τῶν Συνόδων, κατὰ κανόνα ὑπέγραψαν ὅλοι μαζί σὲ μία ομάδα. Ἄν τὴν ἴδια συνῆθεια ἀκολουθοῦσαν καὶ οἱ ἡγούμενοι τῶν κρητικῶν μονῶν, τότε εἶναι πιθανὸ νὰ γίνεται μνεία δύο ἀκόμη μοναστηριῶν τῆς Κρήτης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Πρόκειται γιὰ τίς μονές Ἁγίου Θεοδώρου καὶ Θεοτόκου, τῶν ὁποῖων οἱ ἡγούμενοι Ἰωάννης καὶ Θεοδόσιος ἀντίστοιχα, ὑπογράφουν τὰ Πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (χωρὶς ἀναφορὰ στὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς μονῆς τους) μετὰξὺ τῶν δύο προαναφερθέντων ἡγουμένων τοῦ Ἀποστόλου Τιμοθέου καὶ

1. Ζ. Τσιρπανλῆς, *Κατάστιχο ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τοῦ Κοινοῦ (1248-1548)*, Ἰωάννινα 1985, σ. 32 κ.έ., 44 κ.έ. (στὸ ἐξῆς: Τσιρπανλῆς, *Κατάστιχο*).

2. Ὁ.π., σ. 47 καὶ 194-5.

3. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. XIII, στ. 156.

Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου¹. Ἐνδειξη ἐπίσης ὑπάρχει γιὰ μίαν ἀκόμη μονή, τὴν μονὴ τοῦ Λιθίνου, τῆς ὁποίας ὁ ἡγούμενος ὑπογράφει τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἰδίας Συνόδου λίγο πρὶν ἀπὸ τοὺς δύο ἡγούμενους τῶν κρητικῶν μονῶν. Ἡ ἐνδειξη ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἀκρωτήριο ὀνομαζόμενον Λίθινο βρισκεται στὴ νότια παραλία τῆς Κρήτης, νοτιῶς τοῦ κόλπου τῶν Ματάλων, περιοχὴ ὅπου καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐποχὲς μαρτυροῦνται μοναστήρια, καὶ θὰ ἦταν φυσικὸ ἓνα μοναστήρι εὐρισκόμενο ἐκεῖ νὰ ὀνομάζεται μονὴ Λιθίνου². Πάντως τὸ τοπωνύμιον δὲν φαίνεται νὰ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ ἄλλη περιοχὴ, ἐνῶ καὶ ὡς οἰκογενειακὸ ὄνομα τὸ Λίθινος-Λίτινας παραπέμπει στὴν Κρήτη.

5. Ἡ μονὴ «τοῦ Μαγίστρου»

Στὸ Συναξάριο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἀναφορὰ γιὰ τὸν μάλιστα Σέργιον τὸν Νικητιάτη: «...Τοῦ δὲ ῥωμαϊκοῦ στόλου κατελθόντος τῷ τότε χρόνῳ τῇ Κρήτῃ, αὐτὸς ἀπεστάλη παρὰ Μιχαὴλ τοῦ βασιλέως καὶ πάσης τῆς συγκλήτου, μόλις εἰς τοῦτο αὐτὸν πεισάντων, ἐξάρχειν καὶ κυριεῦειν παντὸς τοῦ στρατοπέδου δι' εὐφύϊαν καὶ τὸ ἱκανὸν εἶναι τῶν ῥωμαϊκῶν πραγμάτων προῖστασθαι. Ἐκεῖ δὲ αὐτοῦ ἀπελθόντος καὶ κοιμηθέντος, τότε μὲν κατετέθη τὸ ἱερόν αὐτοῦ λείψανον ἐν τῇ κατὰ τὴν Κρήτην μονῇ, τῇ μέτρῳ τοῦ νῦν ἐπονομαζομένη τοῦ Μαγίστρου ὕστερον δὲ ἀνεκομισθῆναι καὶ ἐτέθη ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ οἰκοδομηθείσῃ μονῇ κατὰ τὸν κόλπον τῆς Νικομηδείας»³.

Τὸ γεγονός ἀναφέρεται σὲ ἐκστρατεία πρὸς ἀνακατάληψιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἀραβες τὴν ὁποία ἀνέλαβε ὁ λογοθέτης Θεόκτιστος τὸ 843, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων⁴. Ὁ Σέργιος Νικητιάτης εἶτε συμμετεῖχε στὴν ἐκστρατεία ὡς συναρχηγὸς εἶτε, κατὰ τὴν ἀποψή μας τὸ πιθανότερο, ἀπεστάλη ὡς διοικητὴς τοῦ στρατεύματος στὴν Κρήτη μετὰ τὴν ἐσπευσμένη ἀναχώρησιν τοῦ Θεοκτίστου. Τὸ μοναστήρι ὅπου ἐτάφη, μετὰ τὸν θάνατό του στὴν Κρήτη, προφανῶς προϋπῆρχε καὶ εἶχε ἄλλο ὄνομα, ἀλλὰ στὴ συνέχεια παρέμεινε γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα «τοῦ Μαγίστρου» ἐξαιτίας τοῦ Σεργίου ποὺ ἔφερε τὸν ὑψηλὸ αὐτὸ τίτλο.

Ἡ τοποθεσία τῆς μονῆς εἶναι ἀγνωστὴ, ἀλλὰ ἓνα χωριὸν τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποτελεῖ κάποια ἐνδειξη. Ὁ Ἀτταλειάτης, λοι-

1. Mansi, ὁ.π.

2. Ὁ Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σ. 440, ἀρ. 121, τὸ ἀναφέρει ὡς «non identifié».

3. H. Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Βρυξέλλες 1902, σ. 777-78.

4. Βλ. γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ D. Tsougarakis, *Byzantine Crete, from the 5th century to the Venetian Occupation*, Ἀθήνα 1988, σ. 46-8.

πόν, στὴ γνωστὴ του παρέμβαση περὶ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Νικηφόρου Φωκά στὴν Κρήτη, ἀναφέρει ὅτι οἱ στρατιῶτες τοῦ Φωκά μέσα σὲ τρεῖς μέρες ἐκτίσαν μίαν περικαλλῆ ἐκκλησία μέσα στὸ βυζαντινὸ στρατόπεδο ποὺ ἀπεῖχε «ὡς ἀπὸ σταδίων τριῶν» ἀπὸ τὸ Χάνδακα. Αὐτὴ τὴν ἐκκλησία, λέει ὁ Ἀτταλειάτης, τὴν εἶδε ὁ ἴδιος τὸν 11ο αἰ.: «Καὶ νῦν ἔστιν ὁ κατασκευασθεὶς παρ' ἐκείνου περικαλλῆς ναός, καὶ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τιμώμενος καὶ τοῦ μαγίστρου λεγόμενος, καὶ αὐτὸς ὁ Φωκάς ἀνεστυλωμένος ἐν τούτῳ νικητῆς καὶ τροπαιοῦχος...»¹. Ὅπως ὅμως σωστὰ παρατηρήθηκε, αὐτὸ ποὺ ἔκανε ὁ Φωκάς, καὶ ποὺ θὰ εἶδε ὁ Ἀτταλειάτης, ἦταν ἡ ἐπισκευὴ ἢ ἀναστήλωση τῆς ἐκκλησίας ὅπου εἶχε στὸ παρελθὸν ἀποτεθεῖ τὸ λείψανον τοῦ Σεργίου Νικητιάτη, καὶ θὰ ἦταν ἡ εἰκόνα, ὅχι τοῦ Φωκά, ἀλλὰ τοῦ Νικητιάτη ποὺ θὰ εἶδε τοιχογραφημένη στὸν τύπο τοῦ στρατιωτικοῦ ἁγίου, ἀφοῦ ἐξάλλου ὁ Σέργιος εἶχε ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἁγιοποιηθεῖ².

Ἡ μονὴ «τοῦ Μαγίστρου», λοιπόν, θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν κάπου πολὺ κοντὰ στὸν Χάνδακα, ἐνῶ ἤδη τὸ 961 θὰ ἦταν διαλυμένη, ἀφοῦ γίνεται λόγος πλέον μόνο γιὰ ἐκκλησία καὶ ὄχι γιὰ μονή³.

6-11. Τὰ ἱδρύματα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐένου

Ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀραβοκρατία, περίπου στὰ χρόνια 970-1030, ἔδρασε στὴν Κρήτη ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐένος, ποὺ εἶχε γεννηθεῖ στὸ χωριὸ Σίββα τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Πυργιώτισσας. Στὸν «Βίον καὶ πολιτείαν» τοῦ ἁγίου, σύντομο αὐτοβιογραφικὸ κείμενο καὶ ταυτόχρονα διαθήκη, ὁ ἅγιος ἐξιστορεῖ σὲ πρῶτο πρόσωπο τοὺς κύριους σταθμοὺς τῆς δράσης του⁴. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ ὁ ἅγιος ἱδρυσεν κατὰ σειρά τίς ἐξῆς μονὲς ἢ ἐκκλησίες:

α) Ἐκκλησία ἁγίων Εὐτυχίου καὶ Εὐτυχιανοῦ.

Ἰδρύθηκε στὸ ὄρος «τῶν Λιθίνων τοῦ λεγομένου τοῦ Ῥάξου» στὴ Νότια Κρήτη, προφανῶς ὡς σπηλαιώδης ἢ ἡμισπηλαιώδης ναός. Μολοντοῦ ὁ ἅγιος

1. Ἀτταλειάτης (Bonn), σ. 228, 11-14.

2. H. Grégoire, «Études sur le neuvième siècle», *Byzantion* 8 (1932), σ. 528-30.

3. Ἐνα μολυβδόβουλο τοῦ 10ου-11ου αἰώνα, ποὺ ἀναφέρει κάποιον ἀκουφάτορα τοῦ Μαγίστρου» (V. Laurent, *La collection C. Orghidan*, Παρίσι 1952, σ. 103, ἀρ. 191), δὲν πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν κρητικὴ μονή, οὔτε καὶ ἓνα πατριαρχικὸ ἔγγραφο τοῦ 1401 ποὺ ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ κάποια μονὴ τοῦ Μαγίστρου (κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὴν Κωνσταντινούπολη): J. Darrouzès, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, fasc. VI: *Les registes de 1377 à 1410*, Παρίσι 1979, ἀρ. 3212.

4. Ἐκδ. Ν. Τωμαδάκης, «Ἀγιολογικὰ καὶ ὑμολογικὰ. Α' Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐένος καὶ ἐρημίτης ἐν Κρήτῃ, 10ος-11ος αἰὼν», *ΕΕΒΣ* 46 (1983-84), σ. 1-117. Τὸ κείμενο σώζεται σὲ δύο παραλλαγές, μία στὸν κώδ. Bodl. Canon. 19 τῆς Ὁξφόρδης, τοῦ 15ου αἰ., καὶ μία τοῦ 1703 σὲ δημῶδη γλῶσσα ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἱερέα Δημητρίου Σουρούμη.

δὲν κάνει λόγο περὶ μονῆς ἀλλὰ περὶ ἐκκλησίας, ὡστόσο λέγει ὅτι ἀναχωρήσῃ «καταλείψας ἐκεῖσε ἓνα ἀδελφόν»¹. Ἡ μονὴ τῶν ἁγίων Εὐτυχίου καὶ Εὐτυχιανοῦ ἐμφανίζεται πάλι τὸ 15ο αἰ. ὡς ἐξάρτημα τοῦ ἐξαφανισμένου σήμερα πατριαρχικοῦ χωριοῦ Ἐθιά τῆς ἐπαρχίας Πυργιώτισσας, τὸ ὁποῖο (προφανῶς καὶ τὸ μοναστήρι) ἀπὸ τὸ 1355 ἀνήκε ὡς φέουδο στὸ λατινικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως². Σήμερα σώζεται σπηλαιώδης ναὸς καὶ εἰρεῖνια παλαιότερων κτηρίων, πιθανὸν τοῦ 15οῦ αἰ.³, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ μονὴ Ὀδηγήτριας, στὴν ὁποία καὶ ἀνήκουν.

β) Μονὴ Θεοτόκου Ἀντιφωνητρίας Μυριοκεφάλου
Ἀποτελέσε τὸ κύριο ἴδρυμα τοῦ Ξένου τὸ ὁποῖο ἴδρυσεν ὅταν ἔφτασε «ἄχρι τῆς κεφαλῆς τοῦ ὕδρου Μυριοκεφάλου ἐπάνω τοῦ χωριοῦ τοῦ λεγομένου Τούρμα τοῦ Καλαμώνου»⁴. Ὁ ἅγιος ἀγόρασε τὸν τόπο ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες⁵ καὶ ἔκτισε τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου Ἀντιφωνητρίας, ἀφήνοντας ἐκεῖ καὶ ἓνα μοναχό⁶, ἐνῶ στὴ συνέχεια ἀφιέρωσε ὅλα του τὰ ἄλλα ἰδρύματα ὡς μετόχια σὲ αὐτὸ τὸ μοναστήρι. Ἐπὶ πλέον φρόντισε νὰ τὸ προικίσει μὲ ἀκίνητη περιουσία, μὲ εἰσοδήματα ἀπὸ τὸ δημόσιο, μὲ ἐνδύματα, βιβλία, σκεύη καὶ εἰκόνες καὶ νὰ τὸ κάνει ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν τοπικὸ μητροπολίτη καὶ τοὺς ἐπίσκοπους⁷.

Τὰ ὑπόλοιπα ἰδρύματα τοῦ Ξένου, ποὺ ἀποτελέσαν μετόχια τῆς μονῆς Μυριοκεφάλου, εἶναι τὰ παρακάτω:

1. Τωμαδάκη, ὁ.π., σ. 4-5. Στὸ δημῶδες κείμενο ἀναφέρεται ὅτι «...ἔκτισε νὰ παστρεύῃ τὸ σπήλαιον καὶ εἰς ὀλίγον καιρὸν ἔκτισεν ἐκκλησίαν εἰς αὐτό, καὶ ἀφήνοντας ἐκεῖ ἓνα καλόγηρον, ἀνεχώρησε», ὁ.π., σ. 8.

2. Ζ. Τσιρπανλῆς, *Τὸ κληροδόμημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 203-6.

3. Βλ. φωτογραφίες: Ν. Ψιλᾶκης, *Μοναστήρια καὶ ἐρημητήρια τῆς Κρήτης*, τ. Α', Ἡράκλειο 1992, σ. 208-210, καὶ S. Curuni-L. Donati, *Creta Veneziana*, Βενετία 1988, σελ. 424, 426 (φωτογραφίες τοῦ G. Gerola).

4. Τωμαδάκη, ὁ.π., σ. 5.

5. Στὸ κείμενο γιὰ τοὺς κατόχους τῆς γῆς χρησιμοποιεῖται πάντοτε ὁ ὅρος «κληρονόμους» ἢ «ιδίους κληρονόμους» σὰν νὰ πρόκειται γιὰ *terminus technicus*. Ἐνδεχομένως ὁ ὅρος παραπέμπει σὲ κατόχους τῆς γῆς «ἐκ γονικῆς κληρονομίας» (βλ. καὶ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Medii Aevi*, τ. 6, σ. 125 [στὸ ἐξῆς MM]), οἱ ὁποῖοι στὸ Βυζάντιο εἶναι πλήρεις ἰδιοκτῆτες καὶ ἔχουν ἐκμεταλλευτὲς τῆς γῆς κατὰ κάποιον τρόπο ἢ πάροικοι. Σὲ μία μόνον περίπτωση οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Πηγῆ ὀνομάζονται «οἰκήτορες» καὶ «χωριταῖς»: Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 6.

6. Τὸ κείμενο τῆς *Διαθήκης* ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἁγίου στὰ Μυριοκέφαλα ὑπῆρχαν ἐκεῖ περισσότεροι μοναχοί, τοὺς ὁποίους ἡ δημῶδης μορφὴ ἀναβιβάζει σὲ ἕξι.

7. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 6-7. Γιὰ τὴ μονὴ καὶ τίς μέχρι σήμερα τύχες της βλ. Γ. Ἀντουράκης, *Αἱ μοναὶ Μυριοκεφάλων καὶ Ρουστίκων Κρήτης μετὰ τῶν παρεκκλησίων αὐτῶν*, Ἄθῆναι 1977, σ. 53-71. Πβ. K. Gallas-K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, ὁ.π., σ. 258.

γ) Ἅγιος Γεώργιος ὁ Δούβρικας στὸν Μέλικα, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἓνας μοναχός. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς τοποθεσίας τοῦ Μέλικα ὑπάρχει διχογνωμία: ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὸ ἀκρωτήριο Μελέκας στὰ Βόρεια τοῦ κόλπου τῆς Σούδας, τὸ σημερινὸ Ἀκρωτήρι Κυδωνίας (Τωμαδάκης)· μὲ τὰ χωριά Ἄνω καὶ Κάτω Μαλάκι Ρεθύμνης (L. Petit)· μὲ τὰ Δράμια Ἀποκορώνου (Λελεδάκης, Ἀντουράκης)¹. Εἶναι ὅμως πιθανότερο νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ χωριὸ Melica τῶν βενετικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖο οἱ πηγές τοποθετοῦν στὴ Μεσαρά, ὡς ἐξάρτημα τῆς μονῆς Παλιανῆς στὰ τελευταῖα βυζαντινὰ καὶ στὰ πρῶτα βενετικὰ χρόνια². Τὸ χωριὸ ἀναφέρεται ἐπίσης κατὰ τὰ ἔτη 1394³ καὶ 1508⁴.

δ) Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ὁψαροπιάστης στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρίου, πλησίον τοῦ χωριοῦ Πηγῆ Ρεθύμνης, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἓνας ἐπίσης μοναχός⁵.

ε) Ἅγιος Πατάπιος στὸ χωριὸ Μουσέλα⁶, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν δώδεκα μοναχοί.

στ) Ὑπεραγία Θεοτόκος στὸ χωριὸ Κουφὸς Κυδωνίας, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἓνας μοναχός⁷.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ἴδρυσεν ἐπίσης δύο ἐκκλησίες, γιὰ τίς ὁποῖες δὲν ἀναφέρεται ἂν ἀποτελέσαν μέρος μοναστικοῦ συγκροτήματος, τὴν ἐκκλησίαν τοῦ

1. Βλ. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 19.

2. Τσιρπανλῆς, *Κατάστιχο*, σ. 45, 47, 180.

3. Elisabeth Santschi, *Regestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Βενετία 1976, σ. 236.

4. Β. Λαούρδας, «Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ», *Κρητικὰ Χρονικά* 2 (1948), σ. 540. Τὴν ταύτιση πρότεινε ὁ Ν. Ψιλᾶκης, *Μοναστήρια καὶ ἐρημητήρια τῆς Κρήτης*, τ. Α', Ἡράκλειο 1992, σ. 323-5 καὶ Β', Ἡράκλειο 1993, σ. 180, ὁ ὁποῖος μάλιστα ταυτίζει τὸν Μέλικα μὲ τὸ χωριὸ Ἅγιος Γιάννης Πυργιώτισσας καὶ τὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ Δούβρικα μὲ τὴ μονὴ ἁγίου Γεωργίου Φαλάνδρα στὸ χωριὸ τῆς Φαιστοῦ.

5. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μονῆς ἔχουν προταθεῖ: ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ Πηγῆ Ρεθύμνης (Λελεδάκης, *Ἀκολουθία ἀσματικῆ τοῦ... Κυρ Ἰωάννου...*, Χανιά 1922, σ. 16-18), ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ ὁμώνυμο χωριὸ (Ἀντουράκης, ὁ.π., σ. 44-45) καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Κυριάννα (Μ. Ἀνδριανάκης, «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐρημίτης καὶ ἡ μονὴ Γδερνέττου», *Πεπραγμένα Ε' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἡράκλειο 1985, σ. 47).

6. Σήμερα Μουσέλας ὀνομάζεται ποταμός, στὰ ὅρια τῶν ἐπαρχιῶν Ρεθύμνης καὶ Ἀποκορώνου, ἀλλὰ δὲν σώζεται χωριὸ μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα.

7. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Δύο βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Δυτ. Κρήτης», *Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τ. 8 (1955-56), σ. 171-205.

Ἁγίου Παύλου στὸν «Ὁπίσω Αἰγιαλὸν»¹ καὶ τὸν Ἁγιο Γεώργιο στὸν Ἀζωγυρέα².

Τὰ ἰδρύματά του ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος τὰ προίκισε συνολικὰ μὲ χωράφια δώδεκα ζευγαριῶν, ἄλλα χωράφια σαράντα μοδίων καὶ ἄλλη γῆ τεσσάρων «μερίδων», ἀμπέλια σὲ τέσσερις διαφορετικὲς περιοχές, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα ἐκτάσεως 12 μοδίων, περιβόλια σὲ τρεῖς περιοχές, 150 μελίτσια καὶ ἄλλο μελισσοουργεῖο, μία λίτρα (72) νομίσματα εἰσόδημα «ἀπὸ τοῦ δημοσίου», καὶ ἐπὶ πλέον 1300 πρόβατα, 300 κατσίκια, 16 ἄλογα καὶ 9 μουλάρια. Αὐτὰ, χωρὶς νὰ λογαριάζουμε τὴν ἄλλη κινητὴ περιουσία (βιβλία, εἰκόνες, ἐνδύματα, χάλκινα καὶ σιδηρὰ σκευή, κτλ.) μὲ τὰ ὁποῖα τὰ εἶχε ἐπίσης ἐφοδιάσει.

12. Μονὴ Θεοτόκου Ἀειβρύτου

Σὲ ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1118, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ Μένικος καὶ τὸν ἰδιοκτῆτη ἐνὸς νερόμυλου, ἀναφέρεται ὡς μάρτυρας ὁ μοναχὸς Μελέτιος, «καθηγούμενος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἀειβρύτου»³. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη μνεία τῆς μονῆς αὐτῆς, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, οὔτε κάποιος προσδιορισμὸς τῆς θέσης της, ποὺ πρέπει πάντως νὰ ἦταν κάπου κοντὰ στὸ ἐν λόγω χωριό. Δυστυχῶς οὔτε τοῦ χωριοῦ Μένικος ἡ θέση εἶναι γνωστὴ, καθὼς δὲν σώζεται σήμερα. Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ὅμως τοῦ ἔγγραφου προκύπτει ὅτι τὸ χωριὸ βρισκόταν κάπου πολὺ κοντὰ στὸ Χάνδακα, καὶ μάλιστα πρὸς τὰ νότια τῆς πόλης, ἀφοῦ ἀναφέρεται ὅτι συνορεύει μὲ («τὰ δίκαια τῆς μητροπόλεως»). Συνεπῶς καὶ ἡ μονὴ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ εἴτε κάπου πολὺ κοντὰ στὸν Χάνδακα εἴτε καὶ μέσα στὴν πόλη.

13. Μονὴ ἀνώνυμη

Στὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο ἔγγραφο ἀναφέρεται ἐπίσης κάποιος «κυρὸς Ἰωάννης», καθηγούμενος («τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ ἐρ...»)⁴. Ἴσχύουν καὶ γι' αὐτὴν ὅσα εἰπώθηκαν γιὰ τὴν προηγούμενη.

14. Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου

Στὸ βίο τοῦ ὁσίου Λεοντίου, ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τῆς Πάτμου καὶ μετέπειτα Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ὑπάρχει τὸ ἐξῆς χωριό:

1. Ταυτίζεται μὲ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Παύλου κοντὰ στὸ χωριὸ Ἁγ. Ἰωάννης Σφακίων, ἀκριβῶς δίπλα στὴ θάλασσα. Βλ. Κ. Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτ. Κρήτης», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 23 (1971), σ. 101-105· Κ. Gallas - Κ. Wessel - Μ. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, ὁ.π., σ. 256-57.

2. Ἀπὸ τὰ δύο χωριὰ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, μᾶλλον ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸν Ἀζωγυρέα Σελίνου: Τομαδάκης, ὁ.π., σ. 14.

3. *ΜΜ*, τ. 6, σ. 96.

4. *Ὁ.π.*

Συνήθως δ' ἐν τῷ κατιέναι [στὴν Κρήτη] κατέλυε [ὁ Λεόντιος] παρὰ τινι Γεωργίῳ τὴν κλήσιν... ἀνδρὶ εὐλαβεῖ ὡς καὶ ὁ ἐν τῷ κόσμῳ βίος αὐτοῦ ἔδειξε· μονὴν γὰρ ἀνδρῶν μοναχῶν ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ τοῦ Κυρίου ἐνδόξου μάρτυρος καὶ ἐν μάρτυσιν ἡδὺ λάμποντος Γεωργίου ἐδείματο... Ἐν γοῦν τῇ παρ' αὐτοῦ δομηθείσῃ μονῇ ὡς εἴρηται καταίρων ὁ μέγας ὁπότε ἐν Κρήτῃ γένοιτο...¹

Ὁ ὁσίου Λεόντιος ἄρχισε νὰ ταξιδεύει στὴν Κρήτη γιὰ τὶς ὑποέσεις τῆς μονῆς ἀφ' ὅτου ἔγινε οἰκονόμος τῆς Πάτμου, δηλ. περίπου τὸ 1145, ἐνῶ ἡ τελευταία του ἐπίσκεψη πραγματοποιήθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1172². Συνεπῶς ἡ μονὴ αὐτὴ ὀπωσδήποτε λειτουργοῦσε κατὰ τὸ διάστημα αὐτό, καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα πρέπει νὰ εἶχε ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1145.

Σχετικὰ μὲ τὴ θέση της οὔτε καὶ γι' αὐτὴν ἔχουμε ἀκριβεῖς πληροφορίες. Ὡστόσο ἀπὸ ἓνα ἐπεισόδιο ποὺ περιγράφεται στὸν Βίο³ ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνουμε καὶ πάλι ὅτι πρόκειται γιὰ μονὴ ποὺ βρισκόταν μέσα ἢ πολὺ κοντὰ στὸν Χάνδακα. Σὲ μεταγενέστερες ἐποχές, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ 1253, ἀναφέρονται τουλάχιστον τέσσερις μονὲς μέσα ἢ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Χάνδακα ἀφιερωμένες στὸν ἅγιο Γεώργιο⁴, ἀλλὰ δὲν διαθέτουμε ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ νὰ προβοῦμε σὲ βέβαιη ταύτιση.

15. Μονὴ Θεοτόκου Ἐλεούσας

Σὲ ἓνα ἱστορημένο Εὐαγγέλιο τοῦ ἔτους 1175, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ⁵, στὰ φ. 9α-β, ὑπάρχει τὸ ἐξῆς σημεῖωμα: «Ἀπηρτήθη καὶ ἀνετέθη ἀνάθημα ἡ παρούσα ἱερὰ καὶ θεία τοῦ εὐαγγελίου βίβλος τῇ κατὰ Κρήτην ἔξωθεν τοῦ Κάστρου ἐκ νέου δομηθείσῃ εἰς ὄνομα τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν καὶ Θεοτόκου γυναικεία μονῇ τῆς Ἐλεούσης κατὰ

1. D. Tsougarakis, *The Life of Leontios, Patriarch of Jerusalem*, Leiden - N. York - Köln 1993, σ. 66. 11-24.

2. *Ὁ.π.*, σ. 177 (27.1), 190 (61.1).

3. *ὁ.π.*, σ. 66-68. 180 (30.5).

4. Ζ. Τσιρπανλῆς, «Κατάστιχο», ἔγρ. ἀρ. 190 (1253: Ἁγίος Γεώργιος Μουγλινός), 131 (1314: μονὴ γυναικῶν), 123 (1320: Ἁγίος Γεώργιος Δοριανός), καὶ οἱ τρεῖς στὸν παλιὸ βοῦργο τοῦ Χάνδακα, καὶ ἀρ. 222 (1320: Ἁγίος Γεώργιος de la Punta) στὰ προάστεια τοῦ Χάνδακα, κοντὰ στὴ σημερινὴ Ἀλικαρνασσό. Ἡ Μ. Georgopoulou, «The Topography of Chandax, Capital of Crete in the Second Byzantine Period (961-1204)», *Cretan Studies* 4 (1994), σ. 119 τείνει νὰ ταυτίσει τὴ μονὴ μὲ μία ἀπὸ τὶς δύο πρώτες. Κατὰ τὸν Gerola, *Monumenti veneti*, τ. II, σελ. 129, 154, ἡ γυναικεία μονὴ τῶν Βενεδικτίνων ἦταν ὀρθόδοξη βυζαντινὴ μονὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1214. Αὐτὴ ἡ ταύτιση ἔχει τὶς μεγαλύτερες πιθανότητες νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

5. Πρόκειται γιὰ τὸν σιναϊτικὸ κώδικα 221 (νῦν 114): V. Benešević, *Catalogus manuseriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catherinae in monte Sinai asservantur*, Πετροῦπολη 1914, τ. Α', σ. 119-120. Βλ. ἐπίσης Ἰ. Σπαθαράκης, «Ἐνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ 1175 ἀπὸ τὴν Κρήτην», *Θησαυρολόγια* 14 (1977), σ. 71-75.

μήνα φεβρουάριον, ἰνδικτιῶνος ὀγδόης τοῦ ρηγ' ἔτους (=1175) ...τὸν δ' ἐκ πόνων αὐτοῦ καὶ ἰδρώτων κτησάμενον ταύτην καὶ ἀναθήσαντα ὡς εἴρηται ἢ ἐρρήθη γυναικεία τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου ἁγίας μονῆ εὐχεσθε οἱ τυχόντες αὐτῆς»¹. Στὸ φ. 8β ὑπάρχει τὸ σημείωμα: «Ὁ θεὸς ἐλέησαι τὸν κτήτορα, τὸν καὶ ταύτην τὴν ἱερὰν βίβλον ἀνάθημα δωρησάμενον πρὸς ἣν οὗτος ἐδείματο ἁγίαν καὶ γυναικείαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου». Συνεπῶς, αὐτὸς ὁ κτήτορας τῆς μονῆς πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ κτήτορας τοῦ χειρογράφου, ἕνας Θεόφιλος «ἀρχιοικτρός μοναχός».

Ἡ ἀφιέρωση τοῦ Εὐαγγελίου στὴ μονὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν κτήτορα τὸ 1175 σημαίνει ὅτι καὶ ἡ κτίση τῆς μονῆς δὲν πρέπει νὰ ἀπεῖχε χρονολογικὰ πολὺ ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτό. Ἐτσι, ἡ ἴδρυση τῆς θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ εἴτε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1175 εἴτε τὸ πολὺ στὴν εἰκοσαετία πού προηγήθηκε. Τὴν τοποθεσία τῆς μονῆς τὴν προσδιορίζει ἀσαφῶς τὸ ἴδιο τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα ὡς «ἐξωθεν τοῦ Κάστρου», πράγμα πού κατὰ τὴ γνώμη μας γιὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ 1175 σημαίνει κάπου πολὺ κοντὰ στὸ Χάνδακα, ἐνδεχομένως στὸ παλιὸ βοῦργο.

Ὁ προσδιορισμὸς τῆς τοποθεσίας ἔχει σημασία, διότι σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ἐμφανίζονται καὶ ἄλλα μοναστήρια μὲ τὸ ἴδιο ἢ παρόμοιο ὄνομα. Ἐτσι ἔχουμε τὴν Κεραλεύσα (καὶ Κεραλαιούσα ἢ Κερά Ἐλαιούσα, sic), τῆς ὁποίας ὅμως ἡ θέση προσδιορίζεται κοντὰ στὸ χωριὸ Κιθαρίδα Μαλεβιζίου, 21 χιλιόμετρα ΝΔ τοῦ Ἡρακλείου². Πρῶτη μνεῖα αὐτῆς τῆς μονῆς ἔχουμε τὸ ἔτος 1555³, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε πότε ἰδρύθηκε. Ἐχουμε ἐπίσης τὴν Κυρία Ἐλεούσα κοντὰ στὸ χωριὸ Βορίτσι Πεδιάδας, τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξὴ μαρτυρεῖται τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1606⁴. Πρὶν ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. ἔχουμε δύο ἀκόμη σχετικὰς μνεῖες: στὸ ὑπ' ἀρ. 14 χειρόγραφο (11ου αἰ.), φ. 1α, τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπάρχει τὸ σημείωμα: «Βιβλίον Κρίτης τῆς μονῆς Ἐλεούσης»⁵, σημείωμα πού κατὰ τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα χρονολογεῖται τὸν 15ο αἰ. Καί, τέλος, στὸ ὑπ' ἀρ. 135 χειρόγραφο (12ου-13ου αἰ.) τῆς μονῆς Κοσινίτζης ὑπάρχει τὸ σημείωμα: «Βιβλίον Κρίτης τῆς

1. Benešević, ὁ.π. σ. 120.

2. Θεοχάρης Δετοράκης, «Τὸ μοναστήρι τῆς Ἐλεούσας στὴν Κρήτη. Εἰδήσεις τῶν πηγῶν», *Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον* 2 (1984-86), σ. 305-314, ὁ ὁποῖος ταυτίζει, κατὰ τὴν γνώμη μας ὅχι ὀρθά, τὰ δύο μοναστήρια. Ἄν ἡ φράση «ἐξωθεν τοῦ κάστρου» μπορούσε νὰ σημαίνει καὶ 20 χιλιόμετρα μακριὰ ἀπὸ τὸν Χάνδακα, τότε θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὅτι σημαίνει καὶ σχεδὸν ὀπουδήποτε τῆς Κρήτης.

3. Σὲ συμβόλαιο τοῦ νοταρίου Μιχαὴλ Μαρά: Δετοράκης, ὁ.π., σ. 307.

4. Ρένα Βλαχάκη, «Ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Ἐπισκοπιανῆς στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τῆς στὴ Ζάκυνθο», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σ. 261.

5. Ἄ. Παπαδόπουλος - Κεραμέας, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, σ. 28.

μονῆς Ἐλέους)¹, ἀλλὰ τοῦ σημειώματος αὐτοῦ δὲν γνωρίζουμε τὴ χρονολόγηση. Ἐφόσον δὲν γνωρίζουμε ἄλλες λεπτομέρειες, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ἂν τὰ σημειώματα αὐτὰ ἀφοροῦν τὴν παλαιὰ μονὴ τοῦ Χάνδακα ἢ κάποια ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα.

16. Μονὴ Ἁγίου Νικολάου στὸ Ψυχρὸ

Τὸ ἔτος 1196 οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου ζήτησαν καὶ ἔλαβαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Γ' Ἀγγελὸ ἕνα κτήμα («ἀκίνητο»), λεγόμενο Νησί, πού βρισκόταν στὴν περιοχὴ τοῦ Ψυχροῦ, στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε μονὴ ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Νικόλαο. Τὸ ἀκίνητο, πού παλιὰ ἦταν αὐτοκρατορικὸ κτήμα (βασιλικὴ ἐπίσκεψις), εἶχε δοθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Β' Ἀγγελὸ (1185-1195) στὸν ἐπίσκοπο Καλαμῶνος Ἀρᾶ, ὁ ὁποῖος καὶ ἔχτισε σ' αὐτὸ τὴ μονὴ². Ἡ ἴδρυση, συνεπῶς τῆς μονῆς τοποθετεῖται στὴ δεκαετία 1185-1195.

Μὲ σχετικὴ βεβαιότητα μπορεῖ ἐπίσης νὰ προσδιοριστεῖ ἡ τοποθεσία τῆς μονῆς. Ψυχρὸ κατὰ τὰ βυζαντινὰ χρόνια λεγόταν ἡ περιοχὴ πού περιλάμβανε μέρος τῶν σημερινῶν ἐπαρχιῶν Ἀποκορώνου, Σφακίων καὶ Ρεθύμνης³, ἐνῶ στὰ δυτικὰ τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὰ Ρούστικα, ὑπάρχει ἀκόμη καὶ σήμερα ἕνα μικρὸ χωριὸ ὀνομαζόμενο Νησί, κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ ἴδιο αὐτὸ «ἀκίνητο» τοῦ 1196. Προφανῶς ἡ ἐκ μέρους τῆς μονῆς τῆς Πάτμου ἐγκατάσταση παροίκων γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ κτήματος, κάτι πού ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο τοῦ 1196 καὶ πού ἀποτελέσει τὸν κύριον σκοπὸ τῆς δεήσεως τῶν μοναχῶν⁴, συνετέλεσε στὴ μετεξέλιξη τῆς μικρῆς μονῆς σὲ οἰκισμό. Στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., συγκεκριμένα στὴ δεκαετία τοῦ 1340, ἀναφέ-

1. Ἄ. Παπαδόπουλος - Κεραμέας, «Περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Παγγαίου μονῆς Κοσινίτζης», *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, Παράρτ. ΙΖ' τόμου, Κωνσταντινουπόλη 1886, σ. 37.

2. Ἐκδοση τῆς δεήσεως τῶν μοναχῶν καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς λύσεως ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Πάτμου ἀπὸ τὴν Ἐρα Βρανούση, *Βυζαντινὰ Ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου. Ἀ' Αὐτοκρατορικὰ*, Ἀθήνα 1980, σ. 206 κ.έ., ἀρ. 21. Στὸ ἔγγραφο ἡ ἀνάγνωση «Νικόλαου» δὲν εἶναι βέβαιη καὶ πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ «Νικήτα». Βλ. ἐπίσης, *Τῆς ἴδιας*, «Ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Κρήτη τοῦ 13' αἰ. ἀπὸ πατριμακῆς πηγῆς», *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικῆς Συνεδρίου*, τ. Γ', Ἀθήνα 1968, σ. 5 κ.έ., καὶ Ν. Οἰκονομίδης, «Ἡ διανομὴ τῶν βασιλικῶν «ἐπισκέψεων» τῆς Κρήτης καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ», *στὸ ἴδιο*, σ. 195 κ.έ.

3. Σ. Ξανθοῦδης, «Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις τῆς Κρήτης», *ΕΕΒΣ* 3 (1926), σ. 54. Πβλ. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete*, σ. 123-124.

4. «...ὡς ἂν στήσωμεν ζευγαριτζια, ὅσα σνηθῶμεν... μὴ ζητεῖσθαι ἐξ ἡμῶν τέλος ἢ ὑπὲρ ὧν ἴσως ἔχει προσκαθίσει ἀγνώστων τῶ δημοσίῳ παροικιτζίων ἐπὶ τῶ τοιούτῳ ἀκινήτῳ...»: Βρανούση, *Ἐγγραφα...*, σ. 209, ἔγγρ. 21, στ. 12-14.

ρεται τὸ «casale Nisi situm in loco fortissimo turmae Rusticae»¹, ἐνῶ υπάρχουν καὶ ἄλλες μνεῖες τοῦ χωριοῦ ἀργότερα².

Προσθήκη γιὰ τὸ μετόχι τῆς μονῆς τῆς Πάτμου στὸν Στύλο Ἀποκορώνου

Σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα ἄποψη³ τὸ μετόχι τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου στὸ Στύλο Ἀποκορώνου ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορά στὸ ἔγγραφο τῆς συνθήκης μεταξὺ τῶν Βενετῶν καὶ τῶν ἐπαναστατῶν Κωνσταντίνου Σεβαστοῦ καὶ Θεόδωρου Μελισσηνοῦ τὸ 1219⁴, χρόνο πού ἀποτελεῖ terminus ante quem γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ μετοχίου. Ὡστόσο στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀναφέρονται ἀπλῶς «*Omnes monachi clerici obedientes de Pathimos...*» χωρὶς ἄλλη λεπτομέρεια, πράγμα πού καθόλου δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀναφορά ἀφορᾷ τὸ μετόχι τοῦ Στύλου. Καὶ τοῦτο διότι ἤδη ἀπὸ τὸ 1196 οἱ μοναχοὶ τῆς Πάτμου διέθεταν τὸ ἀκίνητο στὸ Νησί, ἐνῶ στὸ ἔγγραφο τῆς παραχώρησης τοῦ ἀκινήτου αὐτοῦ ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι δὲν διέθεταν τότε καμία ἄλλη ἀκίνητη περιουσία στὴν Κρήτη ἢ πρόσδοδο πέραν τοῦ εἰσοδήματος τῶν 2 λιτρῶν (=144) νομισμάτων ἀπὸ τὰ δημόσια ἔσοδα τοῦ νησιοῦ⁵. Συνεπῶς οἱ monachi clerici obedientes de Pathimos τοῦ 1219 μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἦταν μοναχοὶ τῆς Πάτμου στὸ μετόχι τοῦ Νησιοῦ. Ἡ πρώτη ἀναμφισβήτητη μνεῖα τοῦ μετοχίου τῆς Πάτμου στὸ Στύλο γίνεται, ὅσο μπορῶ νὰ διαπιστώσω, τὸ ἔτος 1265 σὲ ἔγγραφο τοῦ ἀρχιεπίου τῆς Πάτμου, ὅπου ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς: «*Ἡ μὲν δουκικὴ γραφὴ ἢ γεγονυῖα ἐπὶ τοῦ μακαρίου ἄρχοντος, κυροῦ Ρανιέρου τοῦ Τζέν, διὰ πάσης τῆς συμβουλῆς ἐν ἔτει, ασξζ', μηνὶ αὐγούστῳ ἰα', πεμφθεῖσα δὲ πρὸς τὸν ἄρχοντα κύριον Ἀνδρέαν Τζέν, τὸν ἀνεψιόν, τὸν τότε δοῦκα τῆς Κρήτης, καὶ τοὺς αὐτοῦ πρωτοσυμβούλους, ταῦτα περιέχει καὶ δηλοῖ: "Ὅτι οἱ καλόγηροι τοῦ Στύλου τῆς δικαιολογίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς Πάτμου νὰ εἶναι ἐφετοὶ εἰς τὴν ἰδίαν κτήσιν καὶ ποσσεσιὸν καὶ εἰς τὴν ἰδίαν δικαιολογίαν, καθὼς ἐπίσης ὁ ἄρχων κύριος Μάρκος Δάνδολος, ὁ πρὸ τοῦ λεχθέντος δουκὸς Κρήτης δοῦξ ἐν Κρήτη, μετὰ τῆς αὐτοῦ συμβουλῆς κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ σασμοῦ τῆς διαφορᾶς, ἥτις ἦν ἀναμεταξὺ τῆς αὐθεντίας τοῦ κυροῦ Μανουὴλ καὶ τοῦ Γεωργίου Σκορδίλλη..." (=1265)»⁶.*

1. L. De Monacis, *Chronicon de rebus Venetis*, ἐκδ. F. Corner, Βενετία 1758, σ. 168.

2. Βλ. P. Faure, «Villes et villages du nome du Rethymnon. Listes inédites (1577-1629)», *Κρητολογία* 12-13 (1981) σ. 119.

3. Βλ. S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel secolo XIII*, Νάπολη 1963, σ. 122· Χρύσα Μαλτέζου, «Τὰ λατινικὰ ἔγγραφα τοῦ πατριακοῦ ἀρχιεπίου», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σ. 350· Ἔρα Βρανούση, *Ἐγγραφα*, σ. *90· Tsougarakis, *Byzantine Crete*, σ. 246.

4. Tafel - Thomas, *Urkunden* II, ἔγγρ. ἀρ. 213.

5. Βρανούση, ὁ.π., ἔγγρ. ἀρ. 21, στ. 5.

6. *MM*, τ. 6, σ. 220.

Ἡ μνεῖα αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸν terminus ante quem γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ μετοχίου τοῦ Στύλου, μὲ terminus post quem φυσικὰ τὸ ἔτος 1196.¹ Ἐκεῖνο πάντως πού κατὰ πᾶσα πιθανότητα συνέβη ἦταν ἡ διεύρυνση τῶν ὁρίων τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος μετοχίου στὸ Νησί, ἔδαφικὴ δηλ. αὔξηση τοῦ μετοχίου ὥστε νὰ περιλάβει καὶ τὸ χωριὸ τοῦ Στύλου τὸ ὁποῖο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔγγραφο (σελ. 222), βρισκόταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου Καλαμῶνος, ὅπως καὶ ἡ ἀρχικὴ παραχώρηση τοῦ 1196.

17. Μονὴ στὸ ὄρος Κίκουτι

Μὲ παραχωρητήριο ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1206 ὁ Στέφανος σεβαστὸς Ἁγιοστεφανίτης καὶ ἡ σύζυγός του δώρισαν στὴ μονὴ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τῆς Πάτμου ὄλους τοὺς ἀμπελώνες πού εἶχαν «γονικόθεν» στὸ χωριὸ Βαρβάρους, «*ἄνευ μέντοι τοῦ ἀμπελίου τῆς μιᾶς ὀλοκοτη..ς* (διάβαζε: ὀλοκοτιναρέας) *εἰς τὴν θέσιν τοῦ Λάκκου, ὡς δοθέντος αὐτοῦ παρ' ἡμῶν εἰς τὴν μονὴν τὴν ἐν Κρήτη οὖσαν ἐν τῷ ὄρει τῷ ἐπιλεγομένῳ Κίκουτι καὶ αὐτὸ χάριν μνήμης ἡμῶν»*².

Ποιὰ μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ μονὴ αὐτὴ εἶναι ἄγνωστο, ὅπως ἐξίσου ἄγνωστο εἶναι τὸ ὄρος «Κίκουτι» στὸ ὁποῖο βρισκόταν³, εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἡ μονὴ συμπεριλαμβάνεται στὰ μοναστήρια τῆς Β' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης.

18-19. Οἱ κτήσεις τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ καὶ οἱ μονές τοῦ Σωτήρος καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου

Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα μετόχια πού διέθετε ἡ μονὴ τοῦ Σινᾶ, οἱ κτήσεις τῆς Κρήτης ὑπῆρξαν ἀπὸ τίς σημαντικότερες λόγῳ τῆς μεγάλης περιουσίας πού κατεῖχε. Σχετικὰ μὲ τίς κτήσεις αὐτὲς ὑπάρχουν δύο πρώιμα ἔγγραφα, ἓνα τοῦ 1212 καὶ ἓνα τοῦ 1217. Τὸ 1212 ὁ Δόγης τῆς Βενετίας Πέτρος Ζιανί, μετὰ ἀπὸ παρέμβαση τοῦ πάπα, ἐπιβεβαίωσε στὸν Συμεὼν, ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Σινᾶ, καὶ στοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς τίς κτήσεις πού κατεῖχε ἡ μονὴ στὴν Κρήτη Graecorum tempore, προσθέτοντας καὶ ὀρισμένες νέες παραχωρήσεις⁴. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιβεβαίωση αὐτὴ ἡ μονὴ κατεῖχε συνολικὰ ἕξι ἀγρούς

1. Τελευταῖα ἡ Χρύσα Μαλτέζου, («Feudatari e contadini a Creta veneziana. Il caso di Stilo», *Rivista di Bizantinistica*, 3 (1993), σ. 299-300) φαίνεται νὰ κάνει ἔμμεσα διάκριση ἀνάμεσα σὲ προηγούμενες κτήσεις τῆς μονῆς καὶ σὲ ἀναφορὰ στὸ μετόχι τοῦ Στύλου.

2. *MM*, τ. 6, σ. 150.

3. Ἡ μορφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὄρους εἶναι ἀσυνήθιστη καὶ δὲν παραπέμπει σὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ σήμερα τοπωνύμια. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν Καθ. κ. Νίκου Οἰκονομίδη γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀνάγνωσης τῶν Miklosich καὶ Müller.

4. Tafel - Thomas, *Urkunden*, II, ἔγγρ. ἀρ. 233, σ. 146-150. Ἐκ παραδρομῆς οἱ ἐκδότες σημειοῦν στὴν περίληψη ὅτι τὰ προνόμια ἀφοροῦσαν τὴ μονὴ τῆς

και 16 άμπελώνες σε διάφορα χωριά της Κρήτης (Σκλαβοβάθεια, Λύκαστο, Βραδιάρη, Σελόπουλο, Κουνάβους, Πεζά, Στράτο, 'Αγία Παρασκευή, Στεριανό), ένα κήπο και ένα «μετόχι», δύο μύλους, μία οικία, την εκκλησία του 'Αγίου Συμεών στον βουργο του Χάνδακα, σχεδόν όλα προερχόμενα από δωρεές, και 24 παροίκους, στους οποίους τώρα ο δόγης προσθέτει άλλους έξι. 'Ανάμεσα στους άγρους, ένας παραχωρείται επίσης από τον δόγη σε άναπλήρωση του ποσού των τριών λιτρών και πενήντα νομισμάτων (δηλ. 250 νομισμάτων), τα όποια ή μονή έλάμβανε στα βυζαντινά χρόνια από το κομέρσιο¹. Νέα προφανώς προσθήκη άποτελοΰσε ή άδεια στη μονή να έξάγει από την Κρήτη άδασμολόγητα τα προϊόντα των κτήσεών της, δηλ. τυρί, κερύ, λάδι κ.ά.².

Στό ίδιο έπιβεβαιωτικό έγγραφο αναφέρονται και τα έξής: «*Concedimus uobis modo simili, et damus monasterio sancti Saluatoris de... et parum terrae iuxta eum...*»³. Δέν φαίνεται να υπάρχει άμφιβολία ότι και στό σημείο αυτό τό έγγραφο έπιβεβαιώνει κτήση της μονής στα βυζαντινά χρόνια, πρόκειται δηλ. για βυζαντινό μοναστήρι, ή άκριβής τοποθεσία του όποιου δυστυχώς δέν μπορεί να έξακριβωθεί λόγω φθοράς του έγγράφου στό σημείο αυτό. Ένδεχομένως όμως στό σημείο αυτό μάς βοηθεύ τό δεύτερο έγγραφο.

Τό έγγραφο αυτό άπολύθηκε από τον ίδιο τον πάπα 'Ονώριο Γ' τό 1217 και άποτελεί έπιβεβαίωση των κτήσεων του Σινά όχι μόνο στην Κρήτη αλλά όπουδήποτε ή μονή διέθετε περιουσία⁴. Λόγω της φύσεώς του τό έγγραφο του πάπα είναι λιγότερο λεπτομερές από τό προηγούμενο και δέν συμφωνεί άπολύτως με αυτό, ίσως διότι τό πρώτο αναφέρει κυρίως τις κτήσεις του Σινά στα βυζαντινά χρόνια, ένω τό δεύτερο όλες άνεξαιρέτως. Σύμφωνα λοιπόν με τό παπικό έγγραφο του 1217, ή μονή του Σινά διέθετε in insula Cretensi (χωρίς άκριβή προσδιορισμό) τρεις εκκλησίες, τον 'Αγιο Σωτήρα, τον 'Αγιο Γεώργιο και τον 'Αγιο Συμεών. 'Από αυτές ο 'Αγιος Συμεών αναφέρεται

Πάτμου. Σε όρισμένα σημεία υπάρχει ασάφεια κατά πόσον έχουμε έπιβεβαίωση παλαιών κτήσεων ή καινούριες παραχωρήσεις.

1. «...*illas tres libras et quinquaginta manitos [= manelatos, μανουηλάτα], quos Graecorum tempore habebatis de comerclō*»: ό.π., σ. 147. Ένδεχομένως πρόκειται για δυνατότητα εξαγωγής από την Κρήτη έμπορευμάτων τόσης αξίας χωρίς πληρωμή κομερκίου ή πληρωμή αυτού του ποσού στη μονή από τό άκρόστιχο της Κρήτης. Για άνάλογες ρυθμίσεις που άφορούσαν τη μονή της Πάτμου βλ. Βρανούση, 'Έγγραφα, σ. 219-221, έγγρ. άρ. 22 (1176).

2. 'Η ίδια ή εκκλησία της 'Αγ. Αικατερίνης στον Χάνδακα είναι δυνατό να ήταν ιδιοκτησία της μονής από τα βυζαντινά χρόνια, αλλά δέν υπάρχει συγκεκριμένη μαρτυρία γι' αυτό. Για έπιπλέον κτήσεις της μονής στα μεταγενέστερα χρόνια (εκκλησία και οικίες στον Χάνδακα) βλ. Τσιρπανλή, *Κατάστιχο*, σ. 226-7, έγγρ. άρ. 141.

3. Tafel - Thomas, *Urkunden*, II. έγγρ. άρ. 233, σελ. 147.

4. Έκδοση από τό G. Hofmann, «Sinai und Rom», *Orientalia Christiana* 27, τ. IX-3, Ρώμη 1927, σ. 215-297, έγγρ. άρ. 1 (σελ. 242-243).

και στό έγγραφο του δόγη ως εύρισκόμενος στό βουργο του Χάνδακα. 'Ισως ο 'Αγιος Σωτήρ να ταυτίζεται με τη μονή του Σωτήρος που αναφέρει τό έγγραφο του 1212.¹ Στην πόλη του Χάνδακα αναφέρονται ως ιδιοκτησία του Σινά δύο εκκλησίες, ο 'Αγιος Νικόλαος και ή 'Αγία Βαρβάρα². Προστίθενται επίσης κτήσεις σε χωριά που δέν τα αναφέρει τό έγγραφο του 1212, όπως Μακρυτοΐχος, 'Αγιος Νικόλαος και 'Αϊτάνια και, τέλος, αναφέρονται τα έξής: *In loco, qui nuncupatur Rucanum, monasterium S. Iohannis Grisostomo cum monte, casalibus, villanis, molendinis et pertinentiis eorum*. 'Εχουμε λοιπόν στό χωριό Ρουκάνι την ύπαρξη μονής άφιερωμένης στον άγιο 'Ιωάννη τον Χρυσόστομο, την όποια τό 1217 κατείχε ή μονή του Σινά. Τό γεγονός ότι τό έγγραφο αναφέρει την κατοχή όχι μόνο της μονής στό Ρουκάνι αλλά και των βιλάνων, των οικισμών, των μύλων, άκόμη και του βουνοΰ, άποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι δέν έπρόκειτο για πρόσφατο άπόκτημα του Σινά, αλλά για παλιά κτήση, όποτε είναι πολύ πιθανό ή μονή του 'Αγίου 'Ιωάννου του Χρυσοστόμου να είχε ιδρυθεί στα βυζαντινά χρόνια.

20-23. Τα «αυτοκρατορικά» μοναστήρια

Στις βενετικές πηγές του 13ου και του 14ου αϊ. όρισμένα μοναστήρια αναφέρονται ως «αυτοκρατορικά» (*monasteria imperialia*) τη βυζαντινή εποχή (*tempore Graecorum*)³. Πόσα άκριβώς ήταν αυτά τα μοναστήρια δέν είναι γνωστό⁴, από τα έγγραφα όμως προσδιορίζονται όνομαστικά άλλα τέσσερα, έκτός από την Πάλα (Παλιανή) που ήδη έχουμε αναφέρει: Σφάκα, Κυρμουση, Παναγία και Cambie⁵.

α) Σ φ ά κ α⁶

Στα έγγραφα αναφέρεται ως (*monasterium*) Sfache, σε γενική δηλ. πτώση, με έδρα τό χωριό Μύρτος της σημερινής έπαρχίας 'Ιεράπετρας, τό όποιο και κατείχε. Στα 1248 διέθετε σημαντική κτηματική περιουσία, κυρίως

1. Είναι πιθανό ή μονή ή εκκλησία του Σωτήρος στον Χάνδακα να ταυτίζεται με την εκκλησία του Χριστού που κατέχει ή μονή του Σινά στην πόλη τό 1320: βλ. Τσιρπανλή, ό.π.

2. Τό έγγραφο λέει «*ecclesiam S. Nycholai de S. Barbaram*», αλλά από μεταγενέστερο έγγραφο του 1328 (Hofmann, ό.π. σ. 261) γίνεται φανερό ότι πρόκειται για δύο εκκλησίες.

3. Οι μνείες κυρίως στα έγγραφα που έκδιδει ο Ζ. Τσιρπανλής, *Κατάστιχο*.

4. 'Ο Τσιρπανλής, ό.π., σ. 44., τα άνεβάζει σε 12, αλλά τό έγγραφο άρ. 13 του 1320 (ό.π., σ. 148), στό όποιο φαντάζομαι ότι στηρίζεται, μιλά για αυτοκρατορικές εκκλησίες, όχι μοναστήρια: «...*cum XII alijs ecclesijs imperialibus...*»

5. Δέν νομίζω ότι ή *terra Standie* (ό.π., έγγρ. άρ. 105xd, σ. 196) άποτελοΰσε μονή, αλλά μάλλον αυτοκρατορικό ή εκκλησιαστικό κτήμα στη νησίδα Ντία (Δία).

6. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 49-50 και έγγρ. άρ. 105xa, σ. 193 (1248).

στην ἐπαρχία Μαλεβιζίου, πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ χωριά (τὸ χωριὸ Καμάρι, τὴ μισὴ Τύλισσο καὶ τὸ χωριὰ Δοξαρά καὶ Μαρμάρι στὴν Παρακάντια, πού τῆς εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸ Κοινὸ), καλλιεργήσιμη γῆ (στὸ Fundari, στὴν Καντινοῦ, στὸ Φόδελε) συνολικῆς ἔκτασης 25 ζευγ. βοδιῶν, πού παρήγε περι τὰ 1500 μουζούρια σιτάρη καὶ ἄλλα τόσα μίστατα κρασί, βοσκότοπους (στὴ Ρογδιά, στὰ Sclavoriachia, στὸ Καστρί Μυλοποτάμου καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς ἴδιας ἐπαρχίας), ἕνα νερόμυλο στὸν ποταμὸ Μύρτο καὶ 28 οἰκογένειες παροίκων οἱ ὅποιοι ἀπέδιδαν 300 ὑπέρπυρα τὸ χρόνο.

β) Κυρμουσῆ

Ἡ μονὴ εἶχε ἔδρα τὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Καινούργιου, τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ μεταγενέστερες βενετικὲς ἀπογραφὲς καὶ τουρκικὰ ἔγγραφα, ἀλλὰ ἐρημώθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τὸ ἐρημωμένο χωριὸ βρῖσκεται λίγο ἀνατολικότερα τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Μάκρες, σὲ τοποθεσία πού σήμερα ἀκούεται «Κερμεσί»¹. Στὸν χῶρο ἔχει ἀναστηλωθεῖ μεγάλη μονόχωρη βασιλικὴ βενετικῶν χρόνων ἀφιερωμένη σήμερα στὴν Παναγία, πού διασώζει λίγα ἔχνη τοιχογραφιῶν καὶ ἐπιγραφῶν 13ου/14ου αἰώνα². Ἀκριβῶς πρὸς Β. καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Β. τοῖχο τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς ἔχει ἀνασκαφεῖ μιὰ πολὺ μικρότερη ἀλλὰ σαφῶς παλαιότερη ἐκκλησία, προφανῶς τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ δευτέρη αὐτῆ παλιότερη ἐκκλησία παρουσιάζει τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ νὰ ἔχει τὰ παστοφόρια διαμορφωμένα σὲ ἡμικυκλικὸ σχῆμα, ὥστε μαζὶ μὲ τὸ ἱερὸ νὰ σχηματίζεται ἕνα εἶδος τρικόγχου³. Τάφοι ἔχουν ἀνευρεθεῖ καὶ στὶς δύο ἐκκλησίες, ἐνῶ, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἔχει βρεθεῖ καὶ μαρμάρινο γλυπτὸ θωράκιο παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου⁴.

Στὰ 1245 ἀναφέρεται ὅτι στὴν ἔδρα τῆς μονῆς Kimos(s)ῆ ἢ Chirmossi (πού συνόρευε μὲ τὸ χωριὸ Riffa, ἴσως τὸ Ρουφᾶ) υπῆρχε ὁ Ἅγιος Γεώργιος, προφανῶς ἡ ἐκκλησία τοῦ μοναστηριοῦ, καὶ ὅτι ἐκεῖ διέθετε ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ καλλιεργήσιμη γῆ ἐξὶ ζευγαριῶν. Ἐπίσης στὴν ἰδιοκτησία τῆς μονῆς ἀνῆκε στὰ βυζαντινὰ χρόνια τὸ χωριὸ Cametachi, μὲ ἀμπελῶνα καὶ μύλο, τὸ ὁποῖο τῶρα εἶχε δοθεῖ στοὺς φεουδάρχες⁵. Στὸν Χάνδακα τὸ μοναστήρι διέθετε ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὸν Ταξιάρχη Μιχαήλ, γνωστὴ καὶ ὡς Ἀσώματος, καθὼς καὶ 53 συνολικὰ οἰκίαις τίς ὁποῖες ἐκμίσθωνε⁶.

1. Προσωπικὲς παρατηρήσεις ἀπὸ ἐπίσκεψη στὸν χῶρο τὸν Αὐγούστο τοῦ 1994.

2. Στ. Ξανδουδίδης, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐν Κρήτῃ», Ἐθνη 15 (1903), σ. 145.

3. G. Gerola, *Βενετικὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης (ἐκκλησίαι)*, μετάφρ. Στ. Σπανάκης, Κρήτη 1993, σ. 245 κ.έ.

4. Τὸ θωράκιο προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Κυρμουσῆ, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ εἰμάστε βέβαιοι ὅτι αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ ἀρχικὴ του προέλευση. Σήμερα φυλάσσεται στὸ σπίτι κατοίκου τοῦ χωριοῦ Μάκρες.

5. Τσιρπανλῆς, *Κατάστιχο*, ἔγγρ. ἀρ. 105xc (1248).

6. Τσιρπανλῆς, *Κατάστιχο*, ἔγγρ. ἀρ. 108i καὶ 113i-iii (1320).

γ) Παναγία¹.

Τὸ μοναστήρι βρισκόταν στὸν παλαιὸ βοῦργο τοῦ Χάνδακα. Στὰ βενετικὰ ἔγγραφα ἄλλοτε ἀναφέρεται ὡς μονὴ καὶ ἄλλοτε ὡς ἐκκλησία ἢ καὶ τὰ δύο², πράγμα πού πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι ἦδη ἀπὸ τὸν πρῶτο αἰώνα τῆς Βενετοκρατίας τὸ πρῶην βυζαντινὸ μοναστήρι εἶχε μετατραπεῖ σὲ ἀπλή ἐκκλησία. Ἀλλὰ καὶ ἔτσι, ἡ Παναγία διατηροῦσε σημαντικὴ περιουσία: ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα κοιμητήριο στὸν Χάνδακα, εἶχε στὴν πόλη καὶ ἄγνωστο ἀριθμὸ οἰκιῶν. Ἐπίσης, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ἀπροσδιόριστη τόσο ποσοτικὰ ὅσο καὶ τοπικὰ terra de Panagia, κατεῖχε τὸ χωριὸ Thalassi, ὅπου εἶχε μύλο καὶ κῆπο, τὸ χωριὸ Athalea, τὸ ὁποῖο κατακρατοῦσε ὁ λατίνος ἀρχιεπίσκοπος, ἀμπελῶνες στὸ χωριὸ Sclavovathia, καθὼς καὶ μύλο καὶ κῆπο στὸ χωριὸ Μακροτοῖχος.

δ) Cambie.

Ἐπάρχει μιὰ μόνο ἀναφορὰ γιὰ τὴ μονὴ αὐτή: «Item petit [ὁ λατίνος ἀρχιεπίσκοπος] duos orthos in burgo, sed non pertine(n)t, quia de monasterio Cambie imperiali fuerunt»³. Δυστυχῶς ἡ μοναδικὴ αὐτὴ μνεῖα δὲν βοηθεῖ οὔτε στὸ τοπικὸ προσδιορισμὸ τῆς μονῆς ἀλλὰ οὔτε καὶ στὴν ἐξακριβωσὴ τῆς ἀκριβοῦς τῆς ὀνομασίας, ἀφοῦ κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἐδῶ ἔχουμε μιὰ παρεφθαρμένη τῆς μορφῆ⁴.

Τὰ βυζαντινὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης δὲν ἦταν, φυσικὰ, μόνον αὐτά. Αὐτὰ εἶναι μόνον ὅσα ἔχουμε τὴ βεβαιότητα ὅτι υπῆρχαν στὰ βυζαντινὰ χρόνια, καθὼς διασώζεται ρητὴ μνεῖα τους σὲ γραπτὲς πηγές. Πέραν ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχουν μονὲς κατὰ κανόνα διασωζόμενες σήμερα ἀπλῶς ὡς ἐκκλησίες πού εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ βάσει ἀρχαιολογικῶν (ἀρχιτεκτονικῶν ἢ ζωγραφικῶν) στοιχείων καὶ κριτηρίων. Ὡς τέτοιες πιθα-

1. Τσιρπανλῆς, *Κατάστιχο*, σ. 48 καὶ ἔγγρ. ἀρ. 9, 105,iv,viii, 108i-ii, 109-111.

2. Π.χ. ἔγγρ. 9 (1268): «monasterij Panagie», ἔγγρ. 105viii (1248) «fuit de monasterio Panagia imperiale», ἔγγρ. 108 (1320) «ecclesiam Panagie, que fuit monasterium imperiale».

3. Τσιρπανλῆς, *Κατάστιχο*, ἔγγρ. ἀρ. 105i,v (1248).

4. Σὲ ἔγγραφο τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Δ' τοῦ ἔτους 1263 (J. Guiraud, *Les registres d'Urban IV* [Bibl. des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome], 1892, σ. 105 μνημονεύεται καὶ τὸ (monasterium) Silami ὡς διεκδικούμενο ἐκ μέρους τῆς λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη μνεῖα πού νὰ μᾶς ὀδηγήσει νὰ περιλάβουμε καὶ τὴ μονὴ αὐτὴ στὰ «αὐτοκρατορικὰ» μοναστήρια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Πρβλ. Τσιρπανλῆς, *Κατάστιχο*, σ. 44 σημ. 1. Στὴν ἀπαρίθμηση αὐτῆς ἐπίσης δὲν περιελήφθησαν περιπτώσεις ἐντελῶς ἀμφίβολες. Π.χ. ἡ ἀποψη τῆς M. Georgopoulou, ὁ.π., σ. 121, 221, ὅτι οἱ παλιὲς ἐκκλησίες τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ Ἁγίου Ἰακώβου (Τσιρπανλῆ, *Κατάστιχο*, σελ. 212-3 καὶ 221 ἀντίστοιχα) ἦταν μονὲς, μὲ πιθανότητα νὰ ἦταν βυζαντινὲς, δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες μνεῖες.

νές περιπτώσεις θα μπορούσαν να αναφερθούν έντελῶς ένδεικτικά ἡ Κερὰ Λημνιώτισσα στήν Ἐπισκοπή Πεδιάδας, ἡ Παναγία Γκυβερνιώτισσα στίς Ποταμιές τῆς ἴδιας ἐπαρχίας, ἴσως ἡ Κερὰ Καρδιώτισσα ἐπίσης στήν Πεδιάδα, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στοῦ Φῶτη (κοντά στοῦ Γερακάρη Ἀμαρίου), ἡ Κερὰ Παναγία Ἀμαρίου ὁ κατάλογος μπορεῖ νά ἐπιμηχυνθεῖ. Ἡ ἐξέταση ὅμως τῶν περιπτώσεων αὐτῶν καί ἄλλων παρόμοιων ξεπερνᾷ καί τὸ εὖρος αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου καί τὴν ειδικότητα τοῦ συγγραφέα. Εἶναι ὅμως φανερό ὅτι μολοντί ἡ γνώση μας τοῦ μοναχισμοῦ τῆς Κρήτης στά βυζαντινά χρόνια πολὺ ἀπέχει ἀπὸ αὐτὰ πού γνωρίζουμε γιὰ τὴ βενετική περίοδο (καί πιθανόν δὲν τὰ φθάσει ποτέ), ὥστόσο ὁ μοναχισμὸς στοῦ νησι κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν φαίνεται νά ἦταν λιγότερο ἀνεπτυγμένος.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ